

סקר ארכאולוגי במערת הנמרים שבדרום-מזרח השומרון: מערת מפלט בתקופת בית שני ובימי מרד בר-כוכבא

דביר רביב, אהרן טבגר, בנימין הר-אבן, יבגני אהרונוביץ',
בועז לנגפורד ועמוס פרומקין*

תקציר

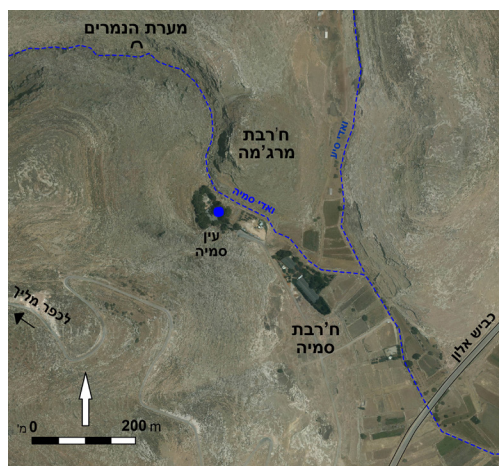
מערת הנמרים היא מערה קרסטית גדולה הנמצאת בגדה הצפונית של ואדי סמיה שבדרום-מזרח השומרון. המערה תועדה ונסקרה בקיץ 5102 בידי צוות 'סקר דרום השומרון' מטעם המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת בר-אילן וקמ"ט ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון ובשיתוף המרכז לחקר מערות (מלח"ם) באוניברסיטה העברית בירושלים. במהלך הסקר התגלו במערה ממצאים מתקופות שונות, ביניהן תקופת הברונזה התיכונה, הברזל, הפרסית, ההלניסטית, הרומית והממלוכית. במאמר זה מוצגים הממצאים משלהי התקופה הפרסית, מהתקופה ההלניסטית ומימי מרידות היהודים ברומאים. נראה כי אופייה של המערה (גישה נוחה, פתח נסתר ומבנה מסועף הכולל מעברים צרים המובילים לאגפים פנימיים) וכן קרבתה לעין סמיה השופע ולעמק סמיה הפורה שהיה מיושב במרבית התקופות, משכו אליה פליטים ומורדים במשך תקופות רבות. המכלולים המרכזיים שנתגלו במערה מתוארכים לשלהי התקופה הפרסית, לתקופה ההלניסטית ולימי מרידות היהודים ברומאים. ממצאים אלו מצטרפים לעדויות ההיסטוריות ולממצאים מתקופות אלו שפורסמו זה מכבר ממערות קרסטיות באזור דרום שומרון וצפון מדבר יהודה. ממצאים אלו מלמדים על שומרונים שמצאו מקלט במערות האזור בשלהי התקופה הפרסית, על יהודים שנמלטו לאזור במהלך התקופה החשמונאית ועל יהודים שמצאו מקלט במערות האזור מפני חרב הרומאים, בעיקר בימי מרד בר-כוכבא.

מילות מפתח: מערות מפלט; עין סמיה; מרד בר-כוכבא; סקר דרום השומרון

מערת הנמרים היא מערה קרסטית גדולה הנמצאת בגדה הצפונית של ואדי סמיה כשני ק"מ מזרחית לכפר מליך, בדרום-מזרח השומרון (נ"צ בר" 181321/155568, רום 495 מ' מעל פני הים) (איור 1). המערה ממוקמת בחלקו העליון והמצוקי של ואדי סמיה, כ-500 מ' מצפון-מערב לעין סמיה ולשרידי היישובים הגדולים שהתקיימו סמוך לו – ח'רבת מרג'מה וח'רבת סמיה. דיווח ראשוני על אודות המערה מסר רועה ערבי מסביבת עין סמיה לפקח רשות שמורות הטבע ביוני 1985.¹ לדברי הרועה, הוא הגיע אל המערה לאחר שהתחקה

1 תיאור מפורט של גילוי המערה מופיע בארכיון המלח"ם (על פי דיווח של יצחק מאיר, 18.6.85): "לפני כשבוע וחצי טרפה חיה גדולה עז של רועה באזור עין סמיה. בימים הבאים נטרפו עיזים נוספות, חתולי תחנת השאיבה בעין סמיה וכן הגורים של כלבת התחנה. רועה שהעז שלו נטרפה

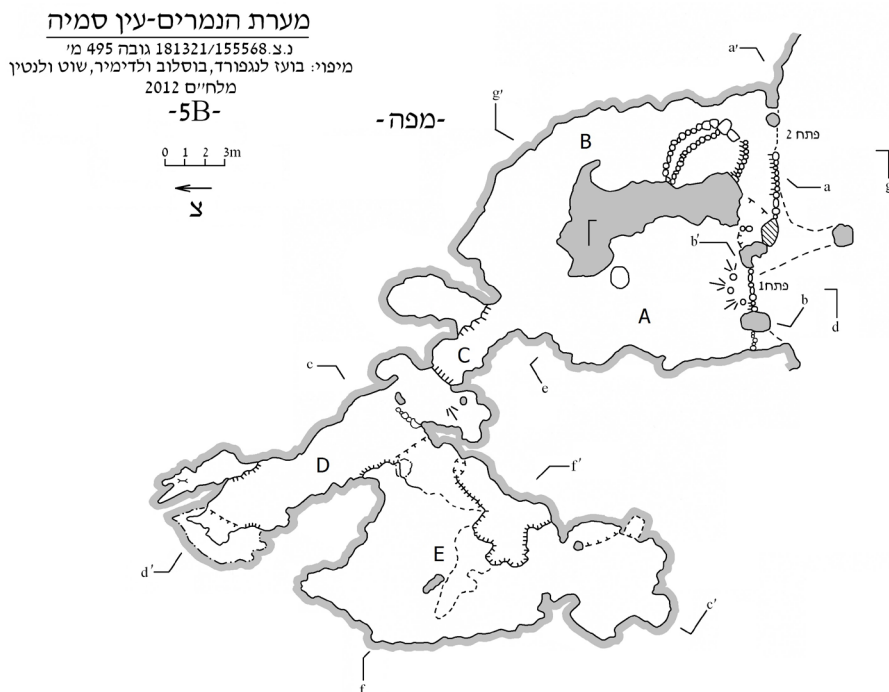
אחר עקבות נמר שטרף עזים מעדרו. בעקבות הדיווח בדקו את המערה גיורא אילני ופקחי הרשות ובעקבותיהם גם אנשי המרכז לחקר מערות (מלח"ם). בועז לנגפורד מטעם המלח"ם מיפה את המערה בקיץ 2012 (איור 2). תיעוד מחודש של המערה וסביבותיה נערך באביב 2015 בידי צוות 'סקר דרום השומרון' מטעם המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת בר אילן וקמ"ט ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון ובשיתוף מדרשת הרי גופנא והמרכז לחקר מערות באוניברסיטה העברית בירושלים.² במסגרת זו נבדקו על ידי המלח"ם עשרות מערות בחלקו העליון של ואדי סמיה, מראש הקניון ועד למעיין שבקצהו המזרחי. בדיקה זו העלתה שמערת הנמרים היא הגדולה והמסועפת מבין מערות הנחל בקטע זה. בסקר שנערך במערה נתגלו ממצאים ארכאולוגיים מתקופת הברונזה התיכונה ועד התקופה הממלוכית. לימוד דפוסי השימוש במערות דוגמת מערת הנמרים וכן נתוניה הטבעיים של המערה מאפשרים להסיק כי בכל התקופות המיוצגות השימוש האנושי בה היה לצורך מסתור ולא למגורים (לאופיין של מערות המפלס ראו אשל ועמית, תשנ"ט, עמ' 13–21). במאמר זה יוצגו הממצאים משלהי התקופה הפרסית, מהתקופה ההלניסטית ומימי מרידות היהודים ברומאים.

איור 1: מפת איתור

הלך בעקבות החיה למערה שלה בנחל סמיה. מאוחר יותר לקח הרועה את שני עובדי הקידוח בעין סמיה. הם זחלו בתוך המערה הנ"ל עד שמצאו בפנים נמר... לאחר מכן הם חסמו את פתח המערה באבנים וצמיגים בוערים כדי לגרש/לחנוק את הנמר". באותו יום (18.6.85) הגיעו אל המערה גיורא אילני ויצחק מאיר ואיתרו ליד המערה עקבות של שני נמרים, כנראה זכר ונקבה. התיישבות זמנית של נמרים במערה, מחוץ לשטח התפוצה הרגיל שלהם, מלמדת על תקופת פריחה במספר נמרי במדבר יהודה, שדחקה את חלקם לחפש טריטוריה חדשה בשולי המדבר.

2 ביצוע הסקר והכנת מאמר זה התאפשרו בסיועו של קרן קושיצקי במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן ושל קרן המחקר המשותפת לאוניברסיטת אריאל בשומרון ולמו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן. תודתנו נתונה לחברים שסייעו בעבודת השדה: ולדמיר בוסלוב, רועי פורת, יורי ליסוביץ, ולנטין שוט, מוישי רבינוביץ, זאביק גרוסמן, ואודי עוזיאל, יהושע כרמל וגיורא סטרז'.

איור 2: מפת המערה (מיפוי: בועז לנגפורד, ולדימיר בוסלוב ולנטין שוט)

גאולוגיה וסביבה

מערת הנמרים מוגדרת כמערה גדולה (אורכה הכולל 168 מ') שהתפתחה בסלע גיר דולומיטי של תצורת עמינדב מגיל קנומן (בגין, 1973). המערה מורכבת מכמה חללים ומחילות המסודרים במבנה כללי של רשת דר-ממדית. מערת הנמרים היא בין הבודדות מסוג זה בתצורת עמינדב, והיא מזכירה במורפולוגיה שלה מערות גדולות בתצורות שבטה-נצר בספר מדבר יהודה. באגף הפנימי של המערה שכיחות תופעות של מורפולוגיה פראטית, דוגמת דפנות מוחלקות, כיסי המסה וחתך רוחב אליפטי. מכלול התופעות מעיד על עלייה מקומית של מי תהום הקשורה לתנאים המיוחדים בקטע שבזר ומעוות במיוחד לאורך תצורת ההעתקה של סמיה (בגין, 1973). עליית מי התהום באזור המערה מתרחשת גם כיום ומתבטאת בנביעת עין סמיה הסמוכה למערה. כיום נובעים המים בפני השטח בעונות גשומות במיוחד, ובדרך כלל הם נשאבים מבאר רדודה. למעין תכונות קרסטיות מובהקות: עלייה מהירה בספיקה ובעכירות המים בעקבות סופות גשם קיצוניות. בגיר הדולומיטי שבדופן המערה נחשפים מאובני רודיסטים – צדפות שחיו בים הרדוד בתקופת הקנומן ונכחדו בסוף המזוזואיקון. האולם הפנימי של המערה חותך כיסים של פלאוקרסט – חללים קרסטיים קדומים למערה הנוכחית שהתמלאו במשקע

חולי אדמדם המכיל תחמוצות ברזל. כיסי הפלאוקרסט מכילים גם מילוי ברקציה (תלכיד ממוצא קרסטי) ומאובני שורשים. כל אלו מעידים על תקופה קדומה של חשיפת האזור לתנאים יבשתיים ולהתפתחות קרקעות, צומח וקרסט בתקופה קדומה. התפתחות המערה הנוכחית התרחשה מתחת לפני מי התהום בשלב מאוחר יותר. לאחר התרוממות טקטונית ירדו פני מי התהום, המערה נחתכה על ידי הערוץ המתחתן של ואדי סמיה, ושקעו בתוכה ספלאותמים בודדים (נטיפים קטנים ומשטחי זרימה).

תיאור המערה

הגישה אל המערה היא בהליכה ברגל לאורך מדף סלע, מטרים ספורים מעל אפיק הנחל. למערה צמד פתחים אופקיים שנחשפו בתחתית מצוק מדורג בגדתו הצפונית של קניון ואדי סמיה (איור 3).

איור 3: פתחי מערת הנמרים (מסומנים בעיגול אדום) מעל ערוץ הנחל (צילום: בועז לנגפורד)

פתחי המערה מחולקים בחלקם הפנימי על ידי עמודים טבעיים המפרידים אותם לכמה מעברי משנה. מידותיהם המקוריות של פתחי המערה (מערבי 1.9×2.2 מ', מזרחי 1.2×4 מ') השתנו מעט עקב קיר אבן שבנו במקום רועים המשתמשים במרחב הפתחים למנוחה או כמכלאת צאן. בחזית פתחי המערה יש מדרגת סלע מישורית התחומה באפיק הנחל. בשולי המדרגה יש ברקציה גאולוגית מעטה המעידה אולי על מיקום קו הנטף של פתחי המערה בעבר. במרכז המדרגה, סמוך לבסיס גשר סלע המפריד בין פתחי המערה, יש שלושה שקעים גסים שייתכן שנוצרו בחציבה והתבלו במהלך השנים. חציבה נוספת בצורת חלון אליפטי קטן נחצבה ממזרח לפתחה המזרחי של המערה.

איור 4: הפתח המזרחי של מערת הנמרים, מבט מערבה (צילום: דביר רביב)

פתחה המזרחי של המערה (איור 4) מוביל לאולם מוארך וגבוה (B) המואר למחצה על ידי אור החודר מהפתח. קרקעית האולם אופקית ומכוסה קרקע

כהה. בצדו הצפוני פונה אולם B למערב ומתחבר אל אולם מקביל (A) הנמשך מפתחה המערבי של המערה וצפונה. קרקעית האולם אופקית ומכוסה שכבת קרקע כהה, ואילו תקרתו מעוגלת ופעור בה פתח אנכי. הפתח נמשך בארובה קצרה ומגיע עד פני השטח. מצדו הצפוני של אולם A, סמוך לחיבור עם אולם B, נמשך צפונה מסדרון קצר. בצדו המזרחי של מרכז המסדרון, כ-2 מ' מעל קרקעיתו, יש חדר אליפטי זעיר. בצדו הצפוני של המסדרון יש מעבר רחב המוביל אל אולם C. זהו אולם קטן המורכב מחדר נמוך המהווה חלל ביניים בין חלקה החיצוני לחלקה הפנימי של המערה. קרקעית האולם מכוסה שכבת קרקע כהה ובוצית הנטויה למערב. בצדו הצפוני של האולם יש פתח צר שהמעבר בו

אפשרי בזחילה בלבד (איור 5). ממערב וצמוד לפתח זה יש פתח נוסף, מעט רחב יותר, הסתום באבני שדה גדולות. ייתכן כי סתימה זו נעשתה בידי אדם במכוון כדי להגביל את הגישה לאגפיה הפנימיים של המערה. שני המעברים מובילים צפונה לאולם נרחב וגבוה הנמשך על ציר צפון-דרום (D). קרקעית האולם אופקית ומכוסה שכבת קרקע כהה, זאת לעומת תקרתו הנמשכת במתאר לא רציף, בעיקר עקב הופעתן של כיפות המסה רחבות. בצדו הדרום-

איור 5: מעבר צר C-D המוביל לאגפים פנימיים E ו-D שבהם התגלו מרבית הממצאים (צילום: בועז לנגפורד)

מזרחי של אולם D יש פתח רחב, והוא מופרד על ידי גשרי סלע טבעיים לכמה פתחי משנה המצויים במפלסים שונים זה מעל זה. פתחים אלו מובילים מזרחה לאולם נרחב E, הגדול שבחללי המערה. מידות האולם 10x10 מ' וגובהו מגיע ל-3 מ'. בחלקו הדרומי יש שטח הנמוך במעט מיתר חלקי האולם. ממרכז שטח זה נמשכת צפונה מחילה צרה העוברת מתחת לחלקו הצפוני של האולם. בצדו המערבי של האולם יש חדר מעוגל שממנו נמשכות נישות נרחבות לכיוונים שונים. במרכז האולם ניצב עמוד סלע טבעי המורכב מסדימנט חולי, ובו נראים מאובני שורשי עצים.

הממצאים

במהלך הסקר הארכאולוגי נאספו במערה ממצאים מתקופות שונות, ביניהן הברונזה התיכונה, הברזל, הפרסית, ההלניסטית, הרומית והממלוכית (סיכום הממצא ראו בטבלה 1 שלהלן). סימני חפירות בלתי חוקיות שנצפו במערה מלמדים על ממצאים נוספים שנשדדו ממנה. מרבית הממצאים שנתגלו במערה נמצאו באולם D. ממצא כלי החרס כולל בעיקר כלים סגורים דוגמת כלי אגירה ובישול, שאפשרו לפליטים להוביל למערה מזון וצידה. מכלולי כלי החרס העיקריים מתוארכים לשלהי התקופה הפרסית, לתקופה ההלניסטית

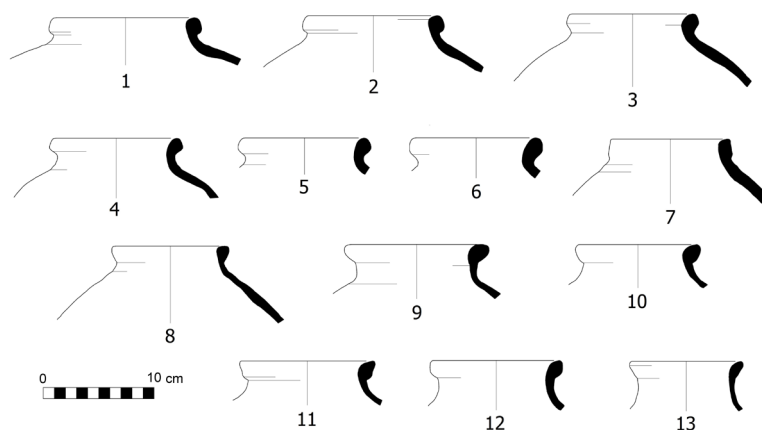
ולתקופה הרומית הקדומה והתיכונה (התקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים וימי מרד בר־כוכבא). בשורות הבאות יוצגו הממצאים מתקופות אלו וכן דיון בנוגע לאירועים ההיסטוריים שבעטיים הובאו הממצאים למערה.

טבלה 1: סיכום ממצא כלי החרס ממערת הנמרים

תקופה	קנקנים	סירי בישול	אחר	סה"כ	אחוז
ברונזה תיכונה		1	1 (בסיס חצוצרה)	2	2.6
ברזל 1	1	2	2 (קדרה וצפחת)	5	6.5
ברזל 2	1			1	1.3
פרסית	10		1 (נר)	11	14.3
הלניסטית קדומה	7			7	9.1
הלניסטית מאוחרת	6	7	3 (פך אגירה, פך בישול וצפחת)	16	20.8
רומית קדומה	2	8		10	13
רומית קדומה/תיכונה	2	3	2 (קערה ונר)	7	9.1
רומית תיכונה	6	3		9	11.7
ממלוכית			1 (קערה)	1	1.3
לא מזוהה			7	7	9.1
סה"כ	35	24	17	76	100

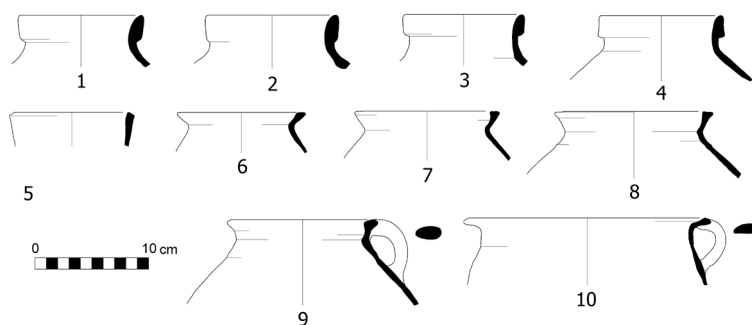
הממצאים משלהי התקופה הפרסית ומהתקופה ההלניסטית הקדומה (לוח 1; נספח 1)

התקופה הפרסית מיוצגת ב־11 שברי כלי חרס שונים, ביניהם עשרה קנקנים ונר. לאלו מיתוספים שבעה קנקנים המתוארכים לתקופה ההלניסטית הקדומה. בשל הדמיון הצורני בקנקני שתי התקופות קשה לקבוע אם הם מכלול אחד שהובא למערה בשלהי התקופה הפרסית, או שני מכלולים, שהקדום שבהם מייצג את התקופה הפרסית, והמאוחר הובא למערה בתקופה ההלניסטית הקדומה. עקב זאת הממצא מתקופות אלו מוצג בלוח אחד אך מחולק לשתי קבוצות: קנקנים 1–7 מתוארכים בצורה מובהקת לתקופה הפרסית (מאות 4–5 לפסה"נ), ואילו קנקנים 8–13 מתוארכים לתקופה ההלניסטית הקדומה (שלהי המאה ה־4 עד אמצע המאה ה־2 לפסה"נ). להלן תיאור הממצאים שצוירו: לקנקנים 1–7 צוואר קצר מתעגל החוצה ושפה מעוגלת לעתים מעובה. לקנקן 8 צוואר קצר נוטה מעט פנימה ושפה מעובה ומשולשת. לקנקן 9 צוואר ארוך יחסית וזקוף ושפה אליפטית מעובה ונוטה החוצה. לקנקן 10 צוואר ארוך יחסית וזקוף ושפה אליפטית מעובה ומשוכה החוצה. לקנקן 11 צוואר ארוך יחסית נוטה פנימה ושפה אליפטית מעובה וקעורה מעט בחלקה החיצוני. לקנקן 12 צוואר ארוך, מעוגל וזקוף ושפה מעוגלת/מרובעת נוטה החוצה. לקנקן 13 צוואר ארוך מעוגל וזקוף ושפה אליפטית דקה ונוטה החוצה.

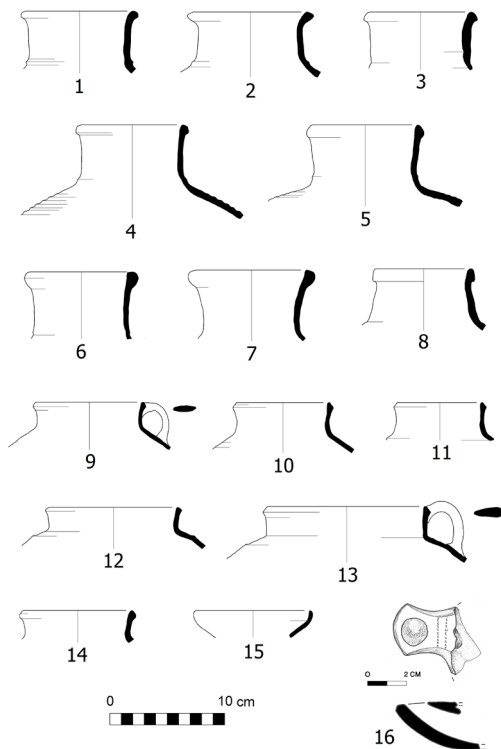

לוח 1: כלי החרס משלהי התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית הקדומה

הממצאים מן התקופה ההלניסטית המאוחרת (התקופה החשמונאית) (לוח 2; נספח 2)
 ממצא כלי החרס מן התקופה החשמונאית כולל 16 שברי כלים שונים. אם לפנינו מכלול אחד, ניתן לתארך אותו למחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ או לראשית המאה הראשונה לפסה"נ. מכלול זה כולל בעיקר כלי בישול ואגירה (בסה"כ 6 קנקנים, 7 סירי בישול, פך אגירה, פך בישול וצפחת). להלן תיאור הממצאים שצוירו: לקנקנים 1-2 צוואר זקוף ומעוגל ושפה אליפטית ומאורכת. לקנקנים 3-4 צוואר ישר וזקוף ושפה מרובעת ומאורכת מעט. לסירי בישול 5-9 צוואר נוטה החוצה וקעור ושפה שטוחה משוכה מעט החוצה, לעתים מחורצת. לסיר בישול 10 צוואר ישר, זקוף וארוך יחסית ושפה קטומה.

לוח 2: כלי החרס מהתקופה ההלניסטית התיכונה והמאוחרת

הממצאים מן התקופה הרומית (ימי מרידות היהודים ברומאים) (לוח 3; נספח 3)**לוח 3:** כלי החרס מהתקופה הרומית הקדומה והתיכונה

הממצא מהתקופה הרומית כולל 25 שברי כלי חרס שונים והוא הגדול מבין המכלולים שהתגלו במערה. מכלול זה אינו אחיד בהרכבו וכולל טיפוסים מובהקים מימי מרד החורבן לצד טיפוסים מן התקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים וימי מרד בר־כוכבא (רוב הממצא). ממצא כלי החרס כולל בעיקר כלי בישול ואגירה (בסה"כ 13 סירי בישול, 10 קנקנים, קערה ונר מקורצף). להלן תיאור הממצאים שצוירו: לקנקנים 1 ו-3 צוואר ישר וזקוף ושפה נוטה החוצה. לקנקן 2 שפה משוכה החוצה ומשולשת. לקנקן 4 שפה מקופלת החוצה ומרובעת. לקנקן 5 שפה מקופלת החוצה ומשולשת. לקנקנים 6-7 שפה מקופלת החוצה, מעובה ומעוגלת. לקנקן 8 צוואר נוטה מעט פנימה ושפה מקופלת החוצה, משולשת וקדומית. לסיר בישול 9 צוואר נוטה מעט החוצה ושפה משולשת. לסירי בישול 10-11 צוואר זקוף וקעור מעט ושפה משולשת ומחורצת

מעט. לסיר בישול 12 צוואר ישר נוטה החוצה ושפה משולשת ומחורצת. לסירי בישול 13-14 מפתח רחב יחסית, שפה משולשת וזיווי קל בכתף. לקערה 15 דופן ישרה מתעקלת פנימה ושפה פשוטה. נר 16 הוא בעל חרטום מקורצף (מכונה גם 'נר הרודיאני') ומעוטרי בשני חריצים המפרידים בין גוף הנר לחרטומו. הנרות המקורצפים שראשיתם במאה הראשונה לפסה"נ נמצאו בין השאר במכלולים מן התקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים וימי מרד בר־כוכבא (לדיון עדכני בנושא ראו רביב ואחרים, תשע"ה, 126). עקב הימצאותם של טיפוסים כלי חרס מובהקים מהמאה הראשונה לסה"נ במערה (כדוגמת קנקנים 1-3) לא ניתן לתאריך את הנר במדויק.

מאין ובאילו נסיבות הגיעו פליטים למערת הנמרים

הממצאים מן התקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה הגיעו אל המערה כנראה עם פליטים שברחו והסתתרו בה במאה הרביעית לפסה"נ, עקב אירוע מלחמתי שפקד את האזור. האפשרות הסבירה ביותר להערכתנו הוא המרד השומרוני באלכסנדר מוקדון שהתרחש בשנת 332 לפסה"נ. מהמקורות ההיסטוריים עולה כי לאחר שכבש את ארץ ישראל, הושיב אלכסנדר מוקדון בעיר שומרון את אנדרומכוס כמושל סוריה. השומרונים התנגדו למינוי זה מרדו בו ושרפו אותו חי. כששמע על כך אלכסנדר, הוא הגיע עם צבאו לשומרון כדי לדכא את המרד והוציא להורג את רוצחי מצביאו (Quintus Curtius Rufus, IV, viii, 9–11). עדות ארכאולוגית לאירוע זה נמצאה לפני יותר מ-50 שנה במערת אבו שנג' שבואדי דליה המצויה כ-7 ק"מ מזרחית למערת הנמרים, בלב מדבר שומרון. במערה זו התגלו ממצאים רבים המלמדים על כ-300 איש מתושבי העיר שומרון שהגיעו למקום כדי למצוא מחסה זמני מחילותיו של אלכסנדר (על מערת אבו שנג' ועל ממצאיה ראו פרומקין ולגנפורד, תשע"ו, עמ' 103–105; Lapp, & Lapp, 1974; Cross, 1963). מערה נוספת שייתכן שקשורה אף היא לסיפור זה היא מערת אלקנה. לאחרונה נמצא בה מטבע שומרוני משלהי התקופה הפרסית (זיסו ואחרים, תשע"ה, עמ' 18–19). מערת הנמרים ממוקמת בשוליים הדרום-מזרחיים של 'פחוות שמרין' הפרסית (על תחומה של 'פחוות שמרין' ראו טבגר, תשע"ב, עמ' 73–75, 112–121). סמיכותה למערת אבו שנג' והדמיון בין מכלולי כלי החרס שהתגלו בשתי מערות אלו, מחזקים את האפשרות לראות בה מערה נוספת ששימשה כמערת מפלט לשומרונים בעת דיכוי המרד בשומרון.

אפשרות נוספת היא שהפליטים הגיעו למערת הנמרים בשנת 343 לפסה"נ בעת דיכוי מרידות שפרצו בארץ ישראל ובסביבותיה בימי המלך הפרסי ארתחשסתא ה-3 (Grimal, 1994, pp. 367–381). המקורות ההיסטוריים מלמדים על כך שארתחשסתא הרס בין השאר את יריחו השוכנת כ-17 ק"מ דרומית-מזרחית למערת הנמרים (אשל ומשגב, תשמ"ז, עמ' 461–477; Eshel, & Mispav, 1988, pp. 158–176).

לאור גילויים של כלי חרס המתוארכים לתקופה ההלניסטית הקדומה במערת הנמרים ייתכן גם לקשור את הממצא הפרסי/הלניסטי כולו לאירוע שהתרחש בשנת 312 לפסה"נ כאשר תלמי הראשון ניסה לגייס בכוח לצבאו אנשים מהר יהודה ומשומרון (אגרת אריסטאס יב, יד; נגד אפיון א, עמ' 186; קדמוניות היהודים יב, עמ' 7). ממצאים העשויים להתקשר לאירוע זה התגלו ביריחו (Price, 1990, pp. 24–25) ובכמה מערות בכתף יריחו (אשל וזיסו, תשנ"ט, עמ' 146, הערה 29; שיאון, תשס"ב, עמ' 50–51, 80–81).

אם לפנינו שני מכלולים: האחד מהמאה הרביעית והשני מהמאה השלישית לפסה"נ, ניתן לקשור את האחרון למאבק הטריטוריאלי העיקש בין יהודים לשומרונים שהתרחש באזור דרום השומרון בתקופה ההלניסטית הקדומה (קדמוניות היהודים יב, עמ' 156; לדיון בנושא ראו כשר, תשל"ה, עמ' 204–208; מור, תש"ס, עמ' 80 ואשל, תשס"ב, עמ' 207–208).

כך או כך נראה שבחירת הפליטים במערת הנמרים כמקום מסתור בתקופה הפרסית ובתקופה ההלניסטית הקדומה הייתה קשורה בין השאר להתיישבות הדלילה באזור זה ולריחוקה של המערה מאתרי היישוב הקיימים. נראה כי אזור ספר מדבר שומרון היה דליל עד כדי כך שאפילו עמק סמיה הפורה לא היה מיושב בתקופות אלו. הנתונים הארכאולוגיים שברשותנו מלמדים על פער יישובי בתקופות אלו – היישוב בח'רבת מרג'מה חרב בשלהי

המאה השמינית לפסה"נ ולא נושב עוד (מזר, 1992, עמ' 174–193; Mazar, 1995, pp. 85–117; (Zohar, 1980, pp. 219–220), ואילו היישוב בח'רבת סמיה נוסד בתקופה ההלניסטית המאוחרת (על פי תוצאות 'סקר דרום השומרון'). העמק הנטוש, הקרבה למעיין השופע ואופייה של מערת הנמרים היוו תנאים אופטימליים לפליטים בתקופות אלו.

הממצאים מהתקופה החשמונאית שנתגלו במערה הובאו אליה כנראה בידי פליטים שברחו והסתתרו בה במאה השנייה או בראשית המאה הראשונה לפסה"נ. אפשר שאירוע זה קשור למרד החשמונאי, ובמהלכו נמלטו לאזור החשמונאים ותומכיהם (מקבים א, א, עמ' 28–29, 53; קדמוניות היהודים יב, עמ' 271–272; לזיהוי "מדבר בנימין" כאזור שאליו נמלטו החשמונאים ראו שוורץ ושפנייר, תשנ"ג, עמ' 3–20; Schwartz, & Spanier, 1991, pp. 252–271). אפשרות נוספת היא שפליטים שומרונים הגיעו למערה בשלהי המאה השנייה לפסה"נ, בעת שיוחנן הורקנוס כבש את האזור (קדמוניות היהודים יג, עמ' 255–256; מלחמת היהודים א, עמ' 62–63). ייתכן גם שהיו אלו פליטים יהודים שהסתתרו במערה בעיצומם של המאבקים הפנימיים ביהודה בימי שלטונו של ינאי, בפרט כאשר התנהלה המערכה ב-Βερέσσειλ (במסליס) או Βαίθομμει (בית אומי) שבצפון יהודה בשנת 89 לפסה"נ לערך (מלחמת היהודים א, עמ' 96; קדמוניות היהודים יג, עמ' 380).³ ממצאים אלו עשויים להצטרף לממצאים שהתגלו במערות נוספות ביהודה המתוארכים לשלהי המאה השנייה ולראשית המאה הראשונה לפסה"נ. כאלו נתגלו למשל במערות עראק עיסמעין שבנחל שורק (עין מור, תש"ע, עמ' 468), במערת עראק בטן א-ג'מיע שבנחל שילה (קליין ופרומקין, תש"ע, עמ' 514), במערת אלקנה (זיסו ואחרים, תשע"ה, עמ' 26), במערות נחל מכוך (הירשפלד וריקלין, תשס"ב, עמ' 26; ברשד ושקד, תשס"ב, עמ' 37–39) ובמערות כתף יריחו (פייג, תשס"ב, עמ' 89; שיאון, תשס"ב, עמ' 46, 48, 49–52, 54, 58, 60–64, 71). עם זאת נראה כי לפחות חלק מן הדוגמאות הללו קשורות למאבקי הורדוס ומתתיהו אנטיגונוס ולא לתקופה ההלניסטית.⁴

הממצאים מן התקופה הרומית שנתגלו במערה הובאו אליה בידי פליטים יהודים בימי המרידות ברומאים. מרבית הממצא הרומי מתוארך לתקופה שבין שתי המרידות ולימי מרד בר-כוכבא ונראה שהובא למערה בימי מרד בר-כוכבא. עם זאת, ממצאים אחדים מתוארכים למאה הראשונה לסה"נ ועשויים ללמד על פליטים ששהו במקום במרד החורבן. הממצאים מהתקופה הרומית במערת הנמרים מצטרפים לממצאים שהתגלו במערות מפלט נוספות באזור כדוגמת המערות שבנחל דליה (Lapp, & Lapp, 1974), בוואדי ווחיתה (אשל וזיסו, תשע"ו, עמ' 67), בנחל מכוך (אשל, תשמ"ח, עמ' 55–65; הירשפלד וריקלין, תשס"ב, עמ' 29) ובנחל מכמש (פטריק, תשמ"ה, עמ' 153–166; אשל, זיסו ופרומקין, תשנ"ט, עמ' 93–109). למערות המפלט הטבעיות באזור מיתוספות מערכות מסתור מלאכותיות

3 על פי תיאורו של יוספוס, לאחר שנוצח בידי דמטריוס בשכם נמלט ינאי אל ההרים וערך מצור על המורדים בו שהתבצרו בעיר 'במסליס/בית חומה/בית מלך/בית אומי/בי תאומים/בית מסלה'. חלק מן החוקרים מזהים מקום זה עם כפר מליך השוכן כקילומטר וחצי מערבית למערת הנמרים (למשל קליין, תר"ץ, עמ' 136–144; להצעה אחרת ראו פרס, תשי"א, עמ' 71).

4 ממצא נוסף שעשוי להתקשר למאבקים הפנימיים ביהודה בימי אלכסנדר ינאי הוא מטמון של 187 מטבעות מימי ינאי שהתגלה בח'רבת אל-ג'פיר (הר־אבן, תשע"ב, עמ' 83).

מימי המרידות ברומאים שהתגלו בכמה אתרים באזור זה (למפת התפוצה העדכנית ראו רביב ואחרים, תשע"ו, עמ' 123–150).

על שאלת מוצאם של הפליטים שהגיעו למערת הנמרים בתקופה החשמונאית ובימי המרידות ברומאים אי אפשר לענות בביטחון כיוון שאין בידינו עדויות כתובות המצינות זאת.⁵ אולם ניתן לשער זאת על סמך ניתוח טופוגרפי של האזור שבו נמצאת המערה ביחס ליישובים בני התקופה (לדיון דומה במערות מפלט אחרות ראו למשל שר-אבי, תשס"ב, עמ' 9–11; פורת, תש"ע, עמ' 366–368; רביב וקליין, תשע"ג, עמ' 45–46). מערת הנמרים מוקפת ביישובים יהודיים משלהי ימי הבית השני ומרד בר-כוכבא.⁶ אתר היישוב הקרוב ביותר למערה הוא ח'רבת סמיה, ושוכן כ-500 מ' דרומית-מזרחית אליה. באתר זה, ששטחו כ-30 דונם, תועדו בעבר שרידי יישוב יהודי משלהי ימי הבית השני (זיסו, תשס"א, עמ' 136–119). שרידים וממצאים נוספים מן התקופות ההלניסטית והרומית תיעדנו ביוני 2014 במסגרת 'סקר דרום השומרון'. בביקורינו התברר שלאחרונה נפגע האתר קשות מחפירות שוד פראיות. בערמות העפר שהותירו אחריהם השודדים, נאספו שברי כלי חרס ואבן רבים המתוארכים לשלהי ימי הבית השני, לתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים ולימי מרד בר-כוכבא. בין הממצאים ראויים לציון עשרה שברים של כלי אבן שונים הכוללים ספלי מידה וקערות. כלים אלו אופייניים לאוכלוסייה היהודית בשלהי ימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא. במדרונות הסובבים את האתר מדרום-מזרח, מדרום וממערב אותו כ-30 מערות קבורה, ביניהן 14 קברי כוכים. בשלושה מקברי הכוכים שאיתרנו נמצאו שברי

גלוסקמאות (איור 6). על פי השרידים והממצאים שתועדו נראה כי בתקופה החשמונאית נוסד במקום יישוב יהודי גדול, והוא התקיים עד מרד בר-כוכבא. נראה כי בתקופה החשמונאית ובימי המרידות ברומאים נאלצו תושבי המקום לעזוב את בתיהם וייתכן שחלק מהם נמלטו מערבה, אל עבר מערת הנמרים.

מערת הנמרים מצטרפת לעשרות מערות טבעיות ביהודה שבהן התגלו ממצאים מימי מרידות היהודים ברומאים ובעיקר מימי מרד בר-כוכבא. מערות מפלט התגלו עד כה בעיקר בתחומי

איור 6: שברי גלוסקמאות שהתגלו בקבר כוכים הסמוך לח'רבת סמיה (צילום: דביר רביב)

5 כאלו התגלו למשל במערות ואדי מורבעאת (Benoit, 1960, pp. 243–256; אשל, תשנ"ט, עמ' 32–45), במערת הר ישי (כהן, תש"ע, עמ' 238–227; פורת ואחרים, תש"ע, עמ' 212–213) ובמערות נחל חבר (אשל, תשנ"ט, עמ' 32–43).

6 בסביבתה הקרובה של המערה ניתן למנות את ח'רבת סיע המצויה כשני ק"מ צפונית אליה ובה תועדה מערכת מסתור מימי מרד בר-כוכבא (טבגר ורביב, תשע"ג, עמ' 155–169) וכן את כפר מליך הנזכר לעיל (הערה 3).

המדבר והספר שמזרח לקו פרשת המים הארצית, ובשנים האחרונות החלו להתגלות גם במורדות המערביים של הרי יהודה (למפת התפוצה העדכנית ראו אשל וזיסו, תשע"ו, עמ' 67). מערות המפלט שבתחומי הארץ הנושבת, כדוגמת מערת הנמרס, מלמדות שלפחות חלק מתושבי יהודה ניצלו את המערות הטבעיות בסביבת יישוביהם ולא הרחיקו נדוד ללב המדבר בעת שנמלטו מחרב הרומאים.

לסיכום, נראה כי מאפייני המערה – גישה נוחה, פתח נסתר מהמעייין ומהעמק, גודלה היחסי ומבנה מסועף הכולל מעברים צרים המובילים לאגפים פנימיים, כמו גם קרבתה לעין סמיה השופע ולעמק סמיה הפורה שהיה מיושב במרבית התקופות – משכו אליה פליטים ומורדים בתקופות רבות. המכלולים המרכזיים שנתגלו במערה מתוארכים לשלהי התקופה הפרסית, לתקופה ההלניסטית ולימי מרידות היהודים ברומאים. ממצאים אלו מצטרפים לעדויות ההיסטוריות ולממצאים מתקופות אלו שפורסמו זה מכבר ממערות קרסטיות באזור דרום מדבר שומרון וצפון מדבר יהודה. ממצאים אלו מלמדים על שומרונים שמצאו מקלט במערות האזור בשלהי התקופה הפרסית, על יהודים שנמלטו לאזור בתקופה החשמונאית ועל יהודים שמצאו מקלט במערות האזור בימי המרידות נגד הרומאים.

רשימת מקורות

- אייזיק, נ' ופלג, י' (תשס"ט). שרידים מהתקופה הרומית ומהתקופה הביזאנטית ממזרח לפדואל. **חפירות ותגליות בשומרון**, 142–155.
- אשל, ח' (תשמ"ח). מערת מפלט ב־כוכבאית בוואדי מכך עליון. **נקרות צורים**, 14, 55–66.
- אשל, ח' (תשנ"ט). תולדות המחקר וסקירת הממצא ממערות המפלט במדבר יהודה. **מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא**, 23–68.
- אשל, ח' (תשס"ב). התפשטותה של האמונה בקדושתו של הר גריזים. **ספר השומרונים**, ירושלים, 182–209.
- אשל ח' ומשגב ח' (תשמ"ז). תעודה מן המאה הרביעית לפסה"נ מכתף יריחו. **תרביץ**, נו, ד, 461–477.
- אשל, ח', זיסו, ב' ופרומקין, ע' (תשנ"ט). שתי מערות מפלט בנחל מכמש (ואדי סויניט). **מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא**, 93–109.
- אשל, ח' וזיסו, ב' (תשנ"ט). ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערות כתף יריחו. **מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא**, 113–151.
- אשל, ח' ועמית, ד' (תשנ"ט). אופיין של מערות המפלט במדבר יהודה. **מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא**, 13–22.
- אשל, ח' וזיסו, ב' (תשע"ו). **מרד בר־כוכבא – העדות הארכיאולוגיות**. ירושלים: יד בן־צבי והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- בגין, ז"ב (1973). **מפה גאולוגית, מפה סטרוקטורלית ודברי הסבר**. גיליון יריחו III–9 1:50:000, המכון הגיאולוגי.
- ברשד, ד' ושקד, ע' (תשס"ב). אזור III: סקר וחפירות במערות שבואדי אל־מכך התחתון. **עתיקות**, כרך XLI, 1, 33–41.
- דדון, מ' (תשנ"ז). הר אדר. **עתיקות**, 32, 63–79.

- הירשפלד, י' וריקלין, ש' (תשס"ב). II: סקר וחפירות במערות שבואדי אל-מכוך העליון. **עתיקות, כרך XLI, 1, 9-30.**
- הראבן, ב' (תשע"ב). חורבת אל ג'פיר (מערב) – יישוב כפרי מימי בית שני במערב רמת אל ג'יב – סקירה ראשונית של עונת החפירות 2010. **מחקרי יהודה ושומרון, כא, 75-87.**
- זיסו, ב' (תשס"א). "כחלת" שבמגילת הנחושת – בבקעת עין סאמיה שבמדבר שומרון. **מחקרי יהודה ושומרון, י, 119-136.**
- זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', רביב, ד' ופרומקין, ע' (תשע"ה). סקר ארכאולוגי במערת אלקנה שבמערב השומרון. **במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין, ד, 15-30.**
- טבגר, א' (תשע"ב). **תהליכים יישוביים ומדיניים בהר אפרים בתקופות האשורית והבבלית והפרסית.** עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.
- טבגר, א' ורביב, ד' (תשע"ג). מערכת המסתור בחורבת סיע שמדרום לעמק שילה. **במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין, ג, 155-169.**
- כהן, נ' (תש"ע). שתי תעודות ומספר פרגמנטים יווניים ממערת הר-ישי. **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, ב, 227-238.**
- כשר, א' (תשל"ה). מסע אלכסנדר הגדול בארץ-ישראל. **בית מקרא, כ (סא), 187-208.**
- לוי-תן-בן אריה, ר' והיזמי, ח' (תשע"ד). תל שילה – החפירות במשטח הצפוני: עונות 2012, 2013. **מחקרי יהודה ושומרון, כג, 113-130.**
- מוניקנדס-גבעון, ב' (תשע"ב). **כלי החרס ה'פשוטים' (plain ware) במאות ה'-א' לפנה"ס במרחב דרום חוף הכרמל.** עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- מור, מ' (תש"ס). השומרונים והיהודים בתקופה התלמית וראשית השלטון הסלווקי בארץ-ישראל. **מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ה, 71-81.**
- מזר, ע' (1992). ביצורי העיר הישראלית בחורבת מרג'מה שבהרי אפרים. **ארץ ישראל, כג, 174-193.**
- עין מור, ד' (תש"ע). שתי מערות מפלט במצוקי עראק עיסמעין שבנחל שורק. **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, ב, 460-477.**
- פורת, ר' (תש"ע). האזור שבין עין-גדי לקומראן בסופו של מרד בר-כוכבא. **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, ב, 365-393.**
- פורת, ר', אשל, ח', דוידוביץ, א' ופרומקין, ע' (תש"ע). מערות המטבע שמדרום לנחל קדרון. **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, ב, 53-67.**
- פורת, ר', אשל, ח' ופרומקין, ע' (תש"ע). ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת הר ישי. **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, ב, 197-214.**
- פטריק, י' (תשמ"ה). מערות מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמס. **ארץ ישראל, יח, 153-166.**
- פייג, נ' (תשס"ב). החפירה במערה IV:11 ('מערת העמוד'). **עתיקות, XLI, 1, 85-90.**
- פרומקין, ע' (תשע"ה). **אטלס מערות מדבר יהודה וספר המדבר.** ירושלים: מאגנס.
- פרומקין, ע' ולנגפורד, ב' (תשע"ו). נחל דליה השומרוני – ריכוז ייחודי של מערות קרסטיות ומאות שנות מפלט. **במעבה ההר, ה, 95-110.**
- פרס, י' (תשי"א). בי תאומים. **ארץ-ישראל; אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, (כרך ראשון, עמ' 71).** ירושלים: ר. מס

- קליין, א' וזיסו, ב' (תש"ע). ח'רבת כולצון – אתר בדרום־מזרח השומרון משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא. **מחקרי יהודה ושומרון**, יט, 95–112.
- קליין, א' וקליין, א' (תשע"ה). מערכת מסתור מימי מרד בר־כוכבא בח'לת קייס צפון, שפלת יהודה. **במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין**, ד, 47–56.
- קליין, ש' (תר"ץ). הר המלך. **תרביץ**, שא, סא, 136–144.
- רביב, ד' וקליין, א' (תשע"ג). היישוב היהודי במערב הר חברון בימי מרידות היהודים ברומאים לאור הממצאים ממערת טור־צפא וסביבותיה. **כנס מחקרי חברון ויהודה**, ב, 48–68.
- רביב, ד', הר־אבן, ב', אהרנוביץ, י' וטבגר, א' (תשע"ו). מסתורים במדבר – מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים בספר המדבר של ארץ בנימין ודרום שומרון. **במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין**, ה, 123–150.
- שוורץ, י' ושפנייר, י' (תשנ"ג). מדבר שומרון כמקלט למורדים החשמונאים. **קתדרה**, 65, 3–20.
- שיאון, ע' (תשס"ב). אזורים IV ו־VI: סקר וחפירות במערות שבמצוקי של ג'בל אבו סרג'. **עתיקות**, XLI, 1, 45–84.
- שיאון, ע' ואריאל, ד"צ (תשס"א). מאבקי הורדוס הגדול ומתתיהו אנטיגונוס במצוקי הקרנטל. **מחקרי יהודה ושומרון**, י, 113–118.
- שר אבי, ד' (תשס"ב). **שמות המקומות בתעודות מן התקופה הרומית הקדומה שנתגלו במדבר יהודה**. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר אילן.
- Bar-Nathan, R. (2002). *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, Vol. III: The Pottery*. Jerusalem: Israel Exploration Society & Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem.
- Benoit, P., Milik, J.T., & de Vaux, R. (1961). *DJD II: Les Grottes de Murraba'at*, 243–254.
- Cross, F. M. (1963). The Discovery of the Samaria papyri. *Biblical Archaeologist*, 26, 110–121.
- Eshel, H., & Misgav, H. (1988). A Fourth century B.C.E. document from Ketef Yeriho. *IEJ*, 8, 158–176.
- Geva, H. (2003). Hellenistic pottery from areas W and X-2. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Vol. II: The Finds from Area A, E and X-2, Final Report*, 113–175.
- Geva, H., & Hershkowitz, M. (2006). Local pottery of the Hellenistic and Roman periods. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Vol. III: Area E and Other Studies, Final Report*, 94–143.
- Grimal, N. C. (1992). *A History of Ancient Egypt*, Shaw, I (translation). Oxford: Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA.
- Haddad E., T endler A.S., Shadman A, Torge H., & Itach G. (2015). An Administrative building from the Persian period east of Rosh ha-Ayin. *IEJ*, 65, 1, 50–68.

Hirschfeld, Y. (2007). *En-Gedi Excavations II: Final Report (1996-2002)*. Jerusalem: Israel Exploration Society & Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem.

Lapp, P.W., & Lapp, N.L. (1974). *Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh (AASOR, 4)* Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Lapp, N.L. (1978). *The Third Campaign at Tell el-Full: The Excavation of 1964 (AASOR 45)*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Price, M. (1990). A Hoard of Tetrachms from Jericho. *INJ*, 11, 24–25.

Rapuan, Y. (2013). The Pottery of Judea between the first and second Jewish revolts. *Strata – Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, Vol. 31, 57–102.

Magen, Y. (2004). Qalandiya – a second Temple-period viticulture and wine-manufacturing agricultural settlement. *The Land of Benjamin*, 29–144.

Magen, Y., Tzionit, Y., & Sirkis, O. (2004). Khirbet Badd Isa – Qiryat Sefer. *The Land of Benjamin*, 179–241.

Sandhaus, D. (2009). Late Persian-early Hellenistic pottery. *Khirbet Qeiyafa, Vol. 1, Excavation Report 2007–2008*, 209–225.

Sellers, O. et al. (1969). *The 1957 Excavations at Beth-Zur (AASOR 38)*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Schwartz, J., & Spanier, J. (1991). On Mattathias and the desert of Samaria. *Revue Biblique*, 98, 2, 252–271.

Zohar, M. (1980). Tell Marjame (Ein Samiyeh). *IEJ*, 30, 219–220.

* דביר רביב, המכון לארכיאולוגיה, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

אהרן טבגר, המכון לארכיאולוגיה, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל בשומרון

בנימין הר-אבן ויבגני אהרונוביץ', יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש
 בועז לנגפורד ופרופ' עמוס פרומקין, המרכז לחקר מערות (מלח"ם), המחלקה
 לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

נספח 1

תיאור לוח 1 – כלי החרס משלהי התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית הקדומה

מס' בלוח	כלי	תיאור החומר	מקבילות	תיארוך
1	קנקן	טיין חום בהיר, ליבה אפורה בהירה, גריסים לבנים ושחורים	תל דור : מוניקנדם-גבעון, תשע"ב, לוח 22: 10; לוח 32: 5	מאה 4 לפסה"נ
2	קנקן	טיין חום בהיר, ליבה אפורה בהירה, גריסים צבעוניים	וריאנט של מס' 1	מאה 4 לפסה"נ
3	קנקן	טיין חום בהיר, ליבה אפורה בהירה, גריסים לבנים ושחורים	ואדי דליה : Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 18: 5	מאה 4 לפסה"נ
4	קנקן	טיין חום בהיר-לבן, גריסים צבעוניים	ואדי דליה : Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 20: 4	מאה 4 לפסה"נ
5	קנקן	טיין אפור בהיר, גריסים לבנים ושחורים	תל דור : מוניקנדם-גבעון, תשע"ב, לוח 36: 9; לוח 40: 10	מאה 4 לפסה"נ
6	קנקן	טיין כתום, גריסים לבנים וצבעוניים	תל דור : מוניקנדם-גבעון, תשע"ב, לוח 28: 12	מאות 4-5 לפסה"נ
7	קנקן	טיין חום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים וצבעוניים	לא נמצאה מקבילה	
8	קנקן	טיין חום בהיר-לבן, ליבה אפורה, גריסים צבעוניים	וריאנט בתל דור : מוניקנדם-גבעון, תשע"ב, לוח 36: 9; לוח 14: 17	מאה 4 לפסה"נ
9	קנקן	טיין כתום בהיר ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים	וריאנט בבית אל : Albright, & Kelso, 1968, Pl. 68: 1 וריאנט בקלנדיה : Magen, 2004, 118, Pl. 4: 3	מאה 3 לפסה"נ
10	קנקן	טיין כתום בהיר ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים, חיפוי בהיר	ראש העין (טרם פורסם): A6209 (p.02); 7232.70438 וריאנט בבית אל : Albright, & Kelso, 1968, Pl. 68: 3 וריאנט בהר אדר : דדון, תשנ"ז, 71, איור 12: 10 וריאנט בקיאפה : Sandhaus, 2009, 216, Fig. 12.4: 5	מאות 3-4 לפסה"נ

11	קנקן	טינ כתום בהיר, ליבה כתומה-חומה, גריסים לבנים וצבעוניים, חיפוי בהיר	תל שילה: לויטן-בן אריה, תשע"ד, מאות 2-3 לפסה"נ 122, לוח 3: 9 וריאנט בקלנדיה: Magen, 2004, 118, Pl. 4: 2 וריאנט בבית אל: Albright, & Kelso, 1968, Pl. 68: 16
12	קנקן	טינ חום בהיר-לבן, ליבה אפורה, גריסים לבנים, חיפוי בהיר מבחוץ	ראש העין: Haddad, et al., 2015, 60, Fig. 9: 18 תל אל פול: Lapp, 1978, 271, Fig. 73: 2 בית אל: Albright, & Kelso, 1968, Pl. 68: 15
13	קנקן	טינ כתום בהיר, ליבה אפורה, גריסים לבנים	טיפוס SJ4 בירושלים: Geva, 2003, 124-125 תל אל פול: Lapp, 1978, 271, Fig. 73: 37; 272, Fig. 74: 1 וריאנט בקיאפה: Sandhaus, 2009, 216, Fig. 12.4: 8

נספח 2

תיאור לוח 2 – כלי החרס מהתקופה ההלניסטית התיכונה והמאוחרת

מס' בלוח	כלי	תיאור החומר	מקבילות	תיאור
1	קנקן	טינ חום בהיר-ורוד, ליבה אפורה בהירה, גריסים לבנים וצבעוניים	הרובע היהודי בירושלים: Geva, & HersHKovitz, 2006, 121, Pl. 4.2: 2	אמצע מאה 2 – מאה 1 לפסה"נ
2	קנקן	טינ חום בהיר-ורוד, ליבה אפורה בהירה, גריסים לבנים וצבעוניים	וריאנט של קנקן מס' 1	אמצע מאה 2 – מאה 1 לפסה"נ
3	קנקן	טינ כתום ליבה חומה בהירה, גריסים לבנים	הרובע היהודי בירושלים: Geva, & HersHKovitz, 2006, 123, Pl. 4.3: 7	שלהי מאה 2 – מאה 1 לפסה"נ
4	קנקן	טינ כתום, גריסים לבנים גדולים, חיפוי בהיר	טיפוס SJ3a בירושלים: Geva, 2003, 123-124, 173, Pl. 5.9: 5	שלהי מאה 2 – מאה 1 לפסה"נ
5	סב"ש	טינ חום-אדום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים	טיפוס CP8a בירושלים: Geva, 2003, 135, 157, Pl. 5.1: 29	מאות 1-2 לפסה"נ

מאה 2 – ראשית מאה 1 לפסה"נ	טיפוס CP5a בירושלים: Geva, 2003, 133-134, 161, Pl. 5.3: 5	סב"ש טין חום-אדום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים	6
מאה 2 – ראשית מאה 1 לפסה"נ	טיפוס CP5a בירושלים: Geva, 2003, 133-134, 157, Pl. 5.1: 28	סב"ש טין כתום כהה, גריסים לבנים	7
מאה 2 – ראשית מאה 1 לפסה"נ	טיפוס CP5a בירושלים: Geva, 2003, 133-134, 161, Pl. 5.3: 6 בית אל: Albright, & Kelso, 1968, Pl. 71: 8	סב"ש טין חום-אדום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים	8
מאה 2 – ראשית מאה 1 לפסה"נ	טיפוס CP5a בירושלים: Geva, 2003, 133-134, 163, Pl. 5.4: 28	סב"ש טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים, חיפוי חום-אדום כהה	9
מאה 2 – שלהי מאה 1 לפסה"נ	טיפוס J-CS1A ביריחו: Bar-Nathan, 2002, 73, 262, Pl. 12: 156	סב"ש טין כתום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים, חיפוי חום-אדום כהה	10

נספח 3

תיאור לוח 3 – כלי החרס מהתקופה הרומית הקדומה והתיכונה

מס' בלוח	כלי	תיאור החומר	מקבילות	תיארוך
1	קנקן	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים	טיפוס J-SJ7B1 ביריחו: Bar-Nathan, 2002, 151	שלהי מאה 1 לפסה"נ – מאה 1 לסה"נ
2	קנקן	טין חום בהיר כתום, ליבה כתומה, גריסים לבנים ושחורים, חיפוי בהיר מבחוץ	וריאנט בח'לת קייס: קליין וקליין, 2014, 51, איור 9: 7	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
3	קנקן	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים	וריאנט בח' אום אל-עומדאן: Rapuano, 2013, 79, Fig. 9: 156 וריאנט בואדי דליה: Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 25: 2 וריאנט בח'רבת מדרס: קלונר וטפר, תשמ"ז, 342, לוח 1: 11	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
4	קנקן	טין חום-כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים, חיפוי בהיר מבחוץ	ואדי דליה: Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 25: 8, 11	שלהי מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ

5	קנקן	טיין חום בהיר-כתום, ליבה אפורה בהירה, גריסים שחורים ולבנים, חיפוי בהיר	ואדי דליה: Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 25: 9 מערת מכוך: אשל, תשמ"ח, 62, לוח 5: 2 עין גדי: Hirschfeld, 2007, 406, Pl. 68: 18	שלהי מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
6	קנקן	טיין חום בהיר-כתום, ליבה אפורה בהירה, גריסים שחורים ולבנים, חיפוי בהיר מבחוץ	וריאנט במערת מכוך: אשל, תשמ"ח, 62, לוח 6: 2 וריאנט בואדי דליה: Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 24: 4	שלהי מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
7	קנקן	טיין ורוד-כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים	ח'רבת חמד: אייזיק ופלג, תשס"ט, 152, לוח 8: 1	שלהי מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
8	קנקן	טיין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים, חיפוי בהיר מבחוץ	מערת מכוך: אשל, תשמ"ח, 62, לוח 5: 2	שלהי מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
9	סב"ש	טיין כתום כהה-חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים	מערת מכוך: אשל, תשמ"ח, 61, לוח 6: 1	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
10	סב"ש	טיין כתום כהה, ליבה אפורה, גריסים לבנים, חיפוי חום-אדום כהה	וריאנט של סיר מס' 11	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
11	סב"ש	טיין כתום-חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים	מערת המטבע: פורת ואחרים, תש"ע, 57, איור 5: 18	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
12	סב"ש	טיין כתום כהה-חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים	בד עיסא: Magen, Tzionit, & Sirkis, 2004, 224, Pl. 5: 5	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
13	סב"ש	טיין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים, חיפוי חום-אדום כהה	ואדי דליה: Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 28: 17 ח'רבת כולצון: קליין וזיסו, 2010, 101, איור 4: 1	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
14	סב"ש	טיין כתום-חום, ליבה אפורה, גריסים לבנים	ואדי דליה: Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 29: 5	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
15	קערה	טיין כתום בהיר, גריסים לבנים ושחורים, חיפוי בהיר	ואדי דליה: Lapp, & Lapp, 1974, Pl. 28: 16 מערת אביאור: אשל וזיסו, תשנ"ט, 125, לוח 3: 16	מאה 1 – שליש א של מאה 2 לסה"נ
16	נר מקורצף	טיין חום בהיר, ליבה אפורה, מעט גריסים לבנים וצבעוניים, מפולם היטב	חלת קייס: קליין וקליין, תשע"ה, 52, איור 8: 10	שלהי מאה 1 לפסה"נ – שליש א של מאה 2 לסה"נ